

ӘЗІРБАЙЖАН-ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ

Туркана АХМЕДОВА *
Айгерим ТАШЕКОВА **
Айман ЗЕЙНУЛИНА ***

Түйіндемe: Аталмыш мақалада әзірбайжан – қазақ ауыз әдебиетінің ортақ ерекшеліктері мен көркемдігі мәселелері қарастырылады. Әдеби байланыстар аумағы тарихи-мәдени процесс негізінде зерделеніп, оның теориялық мәні, заңдылықтары мен алғышарттары сөз болады. Сондай-ақ тарихи-генетикалық, тарихи-топологиялық ұқсастықтарға негіз болған ортақ мәдени мұра, қазақ-әзірбайжан әдеби жәдігерлер байышталып, ғасыр тоғысындағы әлеуметтік, қоғамдық-саяси жағдайға орай туындаған түркі халықтарының өзара қарым-қатынастары және жекелеген ақын-жазушылардың біріне еткен әсерлері де нақты дерек, материалдарға сүйене отырып зерделенген. Қазақ – әзірбайжан ұлты арасында кең тараған тұрмыс – салт жырлары мен тарихи дастандардың көркемдік ерекшеліктеріне талдау жасалынып, жанрлық табиғаты танылады. Жекелеген сюжеттерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары зерттелініп, өлең, қисса, дастандарының оқиғалық ұқсастықтары көрсетіледі.

Кез келген ұлттың мәдени кеңістігінің өркендеуіне әдеби байланыстар сол ұлыс әдебиеті мен мәдениетінің кең құлаштап дамуына, рухани дүниетанымы мен пайым – парасатының кеңеюіне, мақсат ұстанымы мен ұлттық идеясын өзге халықтардың мәдениетімен, тарихымен, пәлсапасымен. өнерімен және салт – дәстүрімен байланыстыруға басты құрал болып саналады. Аталмыш рухани құндылықтар қазақ ұлттық әдебиетінің жанрлық жағынан да, тақырып ауқымы жағынан да, көркемдік ерекшелігі тұрғысынан да жан – жақты қалыптасып, дамып, ұлттық әдебиетіміздің жаңа мазмұндағы келбеті танылды. Соның бір үлгісі ретінде қазақ – әзірбайжан фольклористикасының түркілік тұтастығы анықталды.

Тірек сөздер: қазақ ауыз әдебиеті, әдеби байланыс, әзірбайжан фольклористикасы, түркілік тұтастық, көркемдік ерекшелігі

Azerbaijan - Kazakh Folklore Culture

Abstract: This article discusses the common features and artistic features of Azerbaijani - Kazakh oral literature. The territory of literary relations will be studied on the basis of the historical and cultural process, its theoretical essence, laws and prerequisites will be discussed. In addition, the common cultural heritage, which served as the basis for historical and genetic, historical and topological similarities, Kazakh-Azerbaijani literary artifacts were enriched, the relations between the Turkic peoples and the impressions of one of the individual poets and writers were studied based on specific facts and materials. The analysis of the artistic features of traditional songs and historical epics, which are popular among the Kazakh - Azerbaijani nation, is carried out and the genre nature is recognized. The similarities and differences of individual plots are studied, the story similarities of poems, Kissa, and sagas are shown. In the development of any people in terms of art, literary ties serve as a link for the growth of the literature of this nation, combining the spiritual wealth of the people, dreams and interests, and the history of life with the history of the development of other peoples. Now there are features of the process of interaction of Kazakh oral literature with other literature. These connections found a new content, a new type, a new tone, expanded into ways and opportunities, revealed the mystery of our literature. One of the examples of this is the Turkic integrity of Kazakh - Azerbaijani folkloristics.

Key Words: Kazakh oral literature, literary communication, Azerbaijani folkloristics, Turkic integrity, artistic originality.

Кіріспе

Әзірбайжан-қазақ тарихи-этногенетикалық, фольклорлық, эпостық, мәдени, әдеби, ұлттық байланыстардың тарихы тереңде жатыр. Бұл байланыстар шын мәнінде Орхон-Енисей жазбаларынан, ортақ түркі жазба ескерткіштерінен бастау алады, мұнда Түркістан жерінде өмір сүрген ұлы шейх Ахмет Йасауидің есімін айтсақ та жеткілікті.

Оның атақты сопы болғаны сонша, олар ол туралы: «Мәдинада – Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет» деген. Бұл ескерткіштердің барлығы бірдей дәрежеде күллі

* Маркетинг мамандығының студенті, Торайғыров университеті, КеАҚ, turkanaaxmedova@gmail.com

** Аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі, Торайғыров университеті» КеАҚ, aiko_tarbinovna@mail.ru

*** филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Торайғыров университеті» КеАҚ, akbura66@mail.ru

түркі, соның ішінде әзірбайжан және қазақ халықтарының да төл мұрасы болып табылады. Қазақтардың Қорқыт ата мифологиялық үлгісі, әзірбайжандардың «Китаби-Деде Қорқұд» тарихи эпосы да бұл ескерткіштердің әзірбайжан және қазақ халықтары арасындағы ортақ тарихи тамырын көрсетеді. Қазақ әдебиетіндегі мифтік Қорқыт ата дана қарт Қорқыт ата бейнесіне айналған – әзірбайжандар арасындағы жазба ескерткіш. Бұл байланыстар мыңдаған жылдарға созылады.

Қазақ фольклористикасы — фольклортанудың қазақ халқының ауызша және ақындық дәстүрлерін зерттейтін бөлімі. Қазақ фольклорын жинау алғаш рет XVIII ғасырда Ресей империясының этнографиялық экспедицияларының құрамында басталды. Материалды жинау және жариялау жұмысын көрнекті орыс этнографтары жүргізді: П.И. Рычков, П.С. Паллас, И.Г. Георги, И.Г. Андреев және т.б.

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы қазақ ауыз әдебиеті тарихындағы маңызды кезең. Осы кезеңде қазақ фольклоры мәні бойынша алғаш рет ғылыми негізде кеңінен, жүйелі түрде жинақталып, зерттеле бастады.

Жеке ғылыми бағыт ретінде қазақ фольклористикасы XVIII ғасырдың соңы – XIX ғасырдың басында қалыптаса бастады. Оның қалыптасуында қазақ ағартушылары да (Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, М.-С.Бабажанов, т.б.), орыс ғалымдары да (В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, А.Е.Алекторов, В.В.) шешуші рөл атқарды. Григорьев, А.В.Васильев, И.Н.Березин, Н.И.Ильминский, П.М.Мелиоранский, А.Н.Харузин, т.б.). Эпикалық, лирикалық және дидактикалық жанрдағы фольклор үлгілерін жазып алудың өзіндік әдістері жасалды.

Атқарылған жұмыстардың арқасында алғаш рет «Алпамыш» және «Қобланды-Батыр» дастандарын, сондай-ақ әртүрлі ертегілерді, жырларды және басқа да фольклорлық шығармаларды шығаруға мүмкіндік туды. М.Көпеев пен Ә.Диваев жазған зерттеу еңбектері құнды дереккөздер болып саналады.

1920 жылдары Қазақстанда Кеңес өкіметі орнағаннан кейін шығармашылық үлгілерін, жинақтар мен хрестоматияларды жинау, басып шығару, зерттеу және шығару жөніндегі ғылыми жұмыстардың бастамашылары А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, М.Әуезов, Н. Тюркәлов, І.Жансүгіров, Б.Майлин, С.Сейфуллин. А.Байтұрсынов («Әдебиеттану», 1926), М.Әуезов («Әдебиет тарихы», 1927), Х.Досмұхамедов («Қазақ әдебиетінің тарихы» (орыс тілінде), 1928) және Н.Тюркәлов бірнеше жіктеу жүйесін жасады. қазақ халық поэзиясына арналған. Соғысқа дейінгі және соғыс жылдарында «Қазақтың мақал-мәтелдері» (1935), «Жұмбақтар» (1940), «Қазақ ертегілері» (1939), «Батырлық эпос» (1939), «Қазақтың мақал-мәтелдері» (1939), «Айтыс» (1942) , «Қобыланды-Батыр» (1937), т.б.

Соғыстан кейінгі кезеңдегі қазақ фольклористикасының негізгі тұлғалары С.Мұқанов, Б.Кенжебаев, Е.Ысмайылов, М.Қаратаев, М.Ғабдуллин, Б.Адамбаев, Ғ.Мүсірепов және т.б. 1950-1960 жылдары ғылыми эпостық үлгілердің («Қамбар-батыр», «Қыз-Жібек», «Алпамыш») және басқа жанрдағы («Қазақтың 200 жыры»), ғылыми-көпшілік еңбектерінің («Қазақтың мақал-мәтелдері», 1950; «Жырлар туралы жырлар») басылымдары жарық көрді. батырлар», 1961— 1964; «Қазақ ертегілері», 1957-1964; «Айтыс», 1965-1966) және т.б. 1960 жылдары Н.Смирнова мен О.Нұрмағамбетованың құрастыруымен «Фольклор жинаушыларға арналған естелік» жарық көрді.

Кейінгі кезеңде «Қазақ эпосы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» (Ә. Қоңыратбаев), «Ақындар» (Е. Ысмайылов), «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» (М. Ғабдуллин) туралы жаңа зерттеулер пайда болды. атындағы Қазақ ғылыми-зерттеу әдебиет және өнер институты. М. Ауэзова выпускаются коллективные сборники: «Казахская фольклористика» (1972), «Проблемы казахских исторических эпосов» (1973),

«Типология казахского фольклора» (1981), «История казахской фольклористики» (1988), «Истина фольклора» (1990) және т.б.

Тәуелсіз Қазақстанда алдыңғы қатарлы фольклортанушылар Б.Уахатов болды. Р.Бердібаев, О.Нұрмағамбетова, С.Қасқабасов, Е.Тұрсынов, А.Сейдімбеков, Ш.Ибраев, Б.Әбілқасымов, т.б.Тәуелсіздік алғаннан кейін шетелдегі қазақтардың ғылыми еңбектерімен, фольклорымен танысуға мүмкіндік туды. . атындағы Әдебиет және өнер институты. М.Әуезов қазақ фольклорының 100 томдық жинағын шығару үшін, 2005 жылы «Қазақ әдебиеті тарихының» 10 томдық «Қазақ фольклоры» бірінші томын жарыққа шығарды.

Түрік тілдес халықтардың ауыз әдебиетінің көбісі әр алуан тілде айтылғанымен олардың мазмұн - мәні бір – біріне ұқсас болып келетіні баршамызға белгілі. Мәселен, Едіге» «Алпамыс батыр», «Көрұғлы», т. б. жырларының эзирбайжанда да, біздің ұлтта да мазмұндық құрылымы жағы мен сюжет көркемдігі жағынан да өзара айырмашылықтары шамалы. Фольклористикалық туындылар жиынтығында жалпы шығысқа тән дастандардың тақырыбы ұқсас, негізгі сюжеттік желісі бір, кей эпизодтары мен кейіпкерлерінің есімдері ұқсас болып келетіні тағы белгілі. Халық ауыз әдебиетінің жауһары болып есептелетін мақал-мәтел, өсиет нақылдардың, шешендік сөздердің туралы айтпағанның өзінде, көптеген түрік тілдес халықтарда әлемге әйгілі «Мың бір түн», «Батырлар жырының» сарынымен, желісімен айтылатын түрлі аңыз әңгімелер мен ертегілер де бар.

Қазақ фольклорының бірден-бір ерекше бастауында Қорқыт туралы аңыз екенін білеміз. Аталмыш аңыздардан көптеген пәлсапалық - дүниетанымдық сырға толы жалпы түркі дүниетанымының ішкі табиғаты мен болмысын, оның көрегендігін, ұлылығынан мағлұмат аламыз. «Қорқыт туралы аңыз» және Қорқыттың бейнесі түркі фольклорымен айналысқан зерттеушілерді толып жатқан сырларымен, философиялық тереңділігімен қызықтырып, зерттеу айналымына түсіп отыр. Фольклоршылардың бүгінгі таңға дейін Қорқыттың мифтік әлде тарихи кейіпкер болғандығы туралы әр түрлі пікірде болып, түркі әлемінде оның сөз өнері арқылы тарихи тұлғасын қалыптастырды. Қорқыт ата әлемінің басты ұстанымы адам ғұмырын, яғни тіршілікті мәңгілік ету, өлімге қарсы тұру, қатыгездікпен күрес және жамандықтан құтылудың амалын іздеу сияқты қасиеттер пәлсапалық астары бар ұғым болды. Бұл аңыз-ертегілерде, батырлық жырларда, жалпы фольклорда өте сирек кездесетін құбылыс деп танымыз. Өлімді жеңу қандай бір сыртқы күштердің әсерінен емес өзіннен өз күшінен, өз әрекетінен іздеу деп қабылданған. Біздің пайымызша, қазақ аңыздарындағы Қорқыт бейнесі енді ажалдан қашқан шаман емес, керісінше, өмір сүрген және өмір үшін күрескен, өлімнен құтылуды қандай бір құдіретті күштен емес, өнерден іздеген ажалмен айқасқан алып рухани тұлға деп тануымыз қажет. Осы ретте қазақ аңыздарындағы Асан қайғы, Жиренше шешен, Алдар көсе, Қожанасыр т.б. - барлығы да адам өмірінің шындығы мен ақиқатын аңыз ретінде жеткізе білген қарапайым адамдар ретінде суреттеліп, фольклорлық образ ретінде ұрпақтан – ұрпаққа беріледі.

Қазақ фольклористикасының қазыналы бір бөлігі – шешендік өнер. Қазақ фольклористикасының қазыналы бір бөлігі – ділмәрлік өнер, яғни шешендік сөз өнері. Ділмәрлік сөздердің ең алғашқы қайнар бастауы халық ауыз әдебиеті туындыларынан, ертегі, аңыз әңгімелерден, өлең-жыр, дастандардан кездестіреміз. Шешендік сөз өнерінің кең қанат жайып, орнығып дамуында тапқырлық пен шешендіктің тамаша нұсқалары - жыраулар толғаулары, айтыстар мен мақал-мәтелдердің орны ерекше. Қазақтың шешендік сөздері - бастау алар қайнар бұлақтарын түркілік танымнан түптен тартып, өзіндік ұлттық ерекшеліктерді, қасиеттерді бойына жинақтап, көркемдік қуатымен, ғибраттық сарынымен дараланған, сондай-ақ, аса бай поэтикалық тілдік өрнегімен көркемдік қалыпта көрінген, ұлтымыздың рухани қуатына айналған

көркемдік әлем. Сондықтан да ата - баба мұрасы – ұрпаққа ұлағат, кейінгіге аманат, келер күнмен бірге жасайтын рухани асыл қазына.

Бағзы заманнан Түркі қағанаты, Қараханид, Қыпшақ тарихынан басталатын қазақ баласының шешендік сөз дәстүрі бүгінгі таңда ерекше бағаға ие болып отырғаны анық. Асыл сөздің қасиетін терең ұғынатын бірден бір халық болса, соның бірегейі біздің халқымыз. Халық шежіресінің дәлелді де баға жетпес ақиқатына айналған шешендік сөз өнері еліміздің мақсатты болашағынан, үмітті күндерден сыр шертеді. Әрісі Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк, берісі Майқы би төрелік еткен осы тұғырдың алтын қазығы ғасырлар бойы халқымыздың өмір сүру мүддесіне, дүниетанымының қалыптасуына, парасатты ойлампаздығына әсер етті.

Қазақ ұлттық фольклоры қоғамдық, жалпы халықтық құндылықтарға ерекше бай. Оның ішінде ғұрыптық жырлар мен тарихи эпостардың алар орны ерекше. Аталмыш жырлардағы халықтың арман мүддесі, тұрмыс - ғұрпы, әлеуеттік қуаты туралы терең таным беретін аса бір сөз өнерінің бай жиынтығы. Қазақ фольклористикасының тәрбиелік мәні де зор. Қазақ ауыз әдебиетіндегі түрлі кейіпкерлер жиынтығы арқылы, олардың арасында өтетін түрлі оқиғалар арқылы оқырманын адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеп, жамандықтан жирендіреді. Адамзат баласының рухани әлемін кеңейтеді. Фольклор халық тарихымен, өмір салтымен тығыз байланысты болғандықтан, ол ұлттық мәдениеттің негізі болып табылады. Әр халықтың ұлттық мәдениетінің қалыптасу кезеңінде оның әрбір саласында фольклордың ықпалы өте зор. Мәселен, қазақтың тарихи өлеңдерінің көне үлгілері бізбен туыстас көптеген халықтардың соның ішінде әзербайжан халқының өлеңдерімен тақырыбы ұқсас, идеясы бір болып келеді. Халық ауыз әдебиетіндегі жоқтау, қоштасу, лирикалық өлеңдермен тарихи өлеңдердің өзара қарым-қатынасы бар. Бірақ тарихи өлеңдерді отбасы әдет-ғұрып поэзиясына жататын аса тұту фольклорымен шатастыруға болмайды. Онда жеке адамның өмірден өтуі, тіршіліктегі тағдыр-талайы айтылса, тарихи өлеңде жалпы халықтың елі мен атамекеніне деген шынайы махаббаты, қимастық сезім сырлары сипатталады. Лирикалық өлеңдермен сабақтастығы да осы тұста көрініп, тарихи өлеңдердің әнге айналуынан байланыс-бірлігі танылады. Түбі бір түркі халықтарының бір тамырдан қуат алған құндылықтарын таныту мақсатында нысанаға алынған көкейкесті мәселелердің бірегейі ретінде бүгінгі таңда тарихи өлеңдерді зерттеудің бірнеше мәселелері айқын көрінеді. Былайша айтсақ, қазақ тарихи өлеңдерін түрік, қырғыз, қарақалпақ, татар, өзбек, әзербайжан сияқты түркі халықтарының рухани мұраларымен салыстыра отырып зерттеу, тарихы тереңде жатқан қазақ тарихи өлеңдерінің рухани мұрасын жаңа тұрғыда, заман талабына сай зерделеу және қазақ тарихи жырларының қазақ әдебиетінің басқа да жанрларымен байланысын толықтай ашу сияқты әлі де көп мәселелер қарастырылуы хақ. Қазақ ауыз әдебиетінің асыл мұрасы, атап айтсақ, тұрмыс-салт жырлары, тарихи жырлар, лиро-эпостық жырлар, шешендік өнер мен аңыз-әңгімелер жиынтығы өзінің көркемдігі мен сюжеттік күрделілігімен басқа түркі әдебиетіне де әсер еткені сөзсіз. Соның бірі – әзербайжан халық ауыз әдебиеті.

Azərbaycanın folklorşünaslıq mədəniyyəti

Digər türk xalqları ilə orta q mədəniyyətə malik olan Azərbaycan mədəniyyətinin kökündə zəngin düşüncə məhsulu olan folklor xəzinəsi durur. Vahid kökə malik olan türk xalqlarının folkloru oğuznamə, dastan, əfsanə və rəvayətlərdə öz bədii- mifoloji əksini tapmışdır. Folklor şifahi şəkildə yaranan, onu yaradan xalqın mənəvi-əxlaqi bütövlüyünü və qabaqcıl dünyagörüşünü özündə əks etdirən söz sənətidir. (N.Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı, “Çıraq” 2009, 640s. S 11) Ağız ədəbiyyatı adlanan folklor insanların ilkin dünyagörüşü, həyat fəaliyyəti, məişəti, törənişi haqqında məlumatları özündə əks etdirir. Azərbaycan xalqının xarakter xüsusiyyətləri, ictimai-siyasi dünyagörüşü, adət və ənənələri,

xalqın həyatında sınaqdan çıxarılmış hökmlər şifahi təfəkkürdə təzahür olunaraq ağız ədəbiyyatı şəklində günümüzdə gəlib çatmışdır. Zəngin düşüncə, ibrətamiz motivlər, əxlaqi, mənəvi, etik və estetik dəyərlərin əks olunduğu folklor nümunələrinin tarixi xalqın tarixi qədər qədim olsa da folklorşünaslıq bir elm kimi XIX əsrdən formalaşmağa başlamışdır. Azərbaycan xalqının folklorşünas alimi Vaqif Vəliyev Azərbaycan folklorunu geniş şəkildə araşdıraraq janrlarını bu formada bölmüşdür: *“Mərasim nəğmələri- Mövsüm mərasimləri, ailə-məişət mərasimləri, toy mərasimi, yas mərasimi, fal düsturları, alqış və qarğışlar; Lirik növün janrları: əmək nəğmələri, bayatı və bayatı şəkilli şeirlər, vəsfi-hallar(məsmələr), laylalar, ağılar; Epik növün janrları: miflər, nağıllar, əfsanələr, lətifələr, atalar sözü və məsəllər, dastanlar; Aşıq yaradıcılığı; xalq dramları; dastanlar”*.(Vəliyev V. *Azərbaycan folkloru. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı, Maarif, 1985, 414s, s91*)

Mövsüm mərasimləri və dini mərasimlər xalqın təbiətlə, ətraf mühitlə, dünyanı dərk etməklə bağlı bütün mərhələlərini özündə əks etdirir. Belə ki, baharda təbiətin canlanmasını tanrının lütfü, səadət, xoşbəxtlik rəmzi kimi dəyərləndirən insanlar təbiət hadisələrini müşahidə edərək zamanla bu sirri çözməyə çalışmışlar. Azərbaycanın, eləcə də bütün türk dünyasının hafizəsində yaşayan inanclardan biri də Xızır İlyasdır. İnanca görə Xızırın gəlişi ilə torpaq canlanır və həyatın başlanğıcı olan dörd ünsürün oyanması – od, su, hava, torpaq onun adıyla bağlıdır. Xızır Nəbi torpağın isinməsi, oyanması, əkinçiliklə bağlı bir bayramdır. *Qışın ortasında keçirilən bu bayramda azərbaycanlı qadınlar ailəsinin salamatlığı üçün qovurğa qovurur, çay və bulaq kənarında müxtəlif rəngdə yumurtalar qoyaraq niyyət edirlər. Səhəri gün yumurtalara baxılır, qırmızıya boyanmışsa yaxşı, qara boyanmışsa pis əlamət hesab olunurdu.* ([https://www.anl.az/down/meqale/ses/2023/fevral/836028\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/ses/2023/fevral/836028(meqale).pdf)).

İnsanlar gerçəkləşməsini istədiyi arzularını yazaraq Xızırın gəldiyi gündə ağaca bağlamaqla ona həvalə etmişlər. İslam dinini qəbul etdikdən sonra türk xalqları bütün varlıqları ilə islama təslim olmuş və bu inanca görə də Xızır Allahın dərgahında müqəddəs insandır və ümid qapısıdır. Mərasimin keçirilməsi zamanı xalqlar arasında üst-üstə düşməsə də həyata keçirilən ritualların məğzi eynidir. Azərbaycanda bu bayram Böyük Çillə ilə Kiçik Çillə arasında - fevral ayının ilk on günlüyündə keçirilir. Belə ki, Anadolu və Balkan türkləri arasında Hıdırellez bayramı Xızır peyğəmbərlə İlyas peyğəmbərin bir araya gəldiyi gün – 6 mayda qeyd olunur. A. Göyalp bayramın keçirilmə tarixi haqqında yazır: *“Mayın beşindən altısına keçən gecə önəmli bir astronomik hadisə gerçəkləşir. Həmin gecə Ülkər ulduzu günəş batandan sonra görsənmir. Ülkər ulduzu 8 dekabrda ilin 186-cı günündə yenidən görünür. Bu təqvim yaz və yay aylarında 186,4 gün, payız və qış mövsümü isə 178,8 gün ayırımına uyğundur”*.() Eyni zamanda altı may tarixi xristian təqvimində baharı və təbiətin oyanışı günü kimi qəbul edirlər. Xızır Nəbi Novruz bayramından əvvəl 12-dən 20-dək bir zamanda keçirilir. *Xızır Nəbi şəxsiyyət kimi suyun, külək və havanın himayəçisidir*([https://www.anl.az/down/meqale/ses/2023/fevral/836028\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/ses/2023/fevral/836028(meqale).pdf)).

Azərbaycanda Qubadlı, Zəngilan, Gədəbəy, Laçın, Cəbrayıl rayonlarında hələ də təntənəli şəkildə bu bayram keçirilir. İnanca görə həmin gecə evdə gözəl sözlər danışılmalı, yüksək əhval-ruhiyyə olmalıdır ki, Xızır Nəbi gələrkən küsüb qayıtmasın. Bu əlamətin bolluq-bərəkətin kəsilməsinə gətirib çıxarmasına inanılır. Bu mərasim sağlıq, şəfa, bolluq-bərəkət, uğur və şans cəhətdən xalqın inanc sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mövsümlə bağlı keçirilən mərasimlərdən biri də oktyabr ayında məhsulu yığıb bitirəndən sonra keçirilən *şum* mərasimidir. İnsanlar torpağı şumladığıları ərazidə qurban kəsir, qazan asır, tonqal qalayır, üç gün bayram edirlər, Qara, Ağ, Göy göyə müraciət edərək diləklərini nəğmələr şəklində dilə gətirirlər. *Saya* türk xalqlarının mədəniyyət tarixində sürünü qoruyan ruh *Saya* xanın adına keçirilən bərəkətlə bağlı mərasimdir. *Saya* adı isə qoruyucu ruh olan *Saya* xanın adı ilə bağlıdır. *Qoça, Saya, Payna, Paqta* kimi adları var.(<https://az.wikipedia.org/wiki/Saya>) Qədim türk inancına görə yer üzərinə bərəkət paylayan bu tanrılar sürünü xəta-bələdan qoruyur. *Sayaçı* adlanan bir qrup insan keçdi dərəsinə

bürünərək mal-qarası olanların həyatında manilər oxuyaraq ərzaqdan hədiyyələr toplayırlar. Düşünürəm ki, heyvanları və qorqoruyucu tanrılarını mədh edənlərin əməyini qiymətləndirərkən insanlar qoruyucu ruhları məmnun etdiyini düşünürdülər. Füsunkar təbiəti ilə seçilən Azərbaycan torpağı heyvandarlığın inkişafı üçün olduqca münbit şəraitə malikdir. Bu baxımdan xalq qoyunçuluq təsərrüfatı məşğul olaraq həyat şəraitini yaxşılaşdırırdı. Folklorşünas Əhliman Axundov *saya* sözünün *say* sözü ilə əlaqəli olduğunu qeyd edir və bu mahnıları ifa edən çobanlar olduğundan qoyunları sayan zaman meydana gəldiyini vurğulayır. (Azərbaycan folkloru antalogiyası. Bakı, EA, 1968). Qoyunçuluqla bağlı oxunan bu nəğmələr əsasən qoyun sahibləri tərəfindən bayatı şəklində oxunmuşdur.

*Nənəm a nazlı qoyun,
Qırqovul gözlü qoyun.
Pendiri kəsmə-kəsmə
Qatığı üzlü qoyun [4].*

Vaqif Vəliyev *saya* sözünün *Soy mərasimi* ilə əlaqəli olduğunu qeyd edir. Folklorşünas alimin fikrincə, *sayaçı* sözlər öz mənşəyini *Soy mərasimi*-heyvan döl (nəsil, soy) verən zamanı oxunan nəğmələrdən götürmüşdür. Xalq əhatə dairəsi geniş olan məişət düşüncəsinə uyğun olaraq fərqli əmək sahələrinə aid nəğmələr yaratmışdır. Əmək prosesini, məhsuldarlığı sürətləndirmək, eyni zamanda motivasiya xarakteri daşıyan bu nəğmələr təbiətin gerçəkliklərinin dərki üçün şifahi şəkildə dildən dilə gəzən düşüncə məhsuludur. Azad Nəbiyev milli məişətin müxtəlif sahələrini əhatə edən sağın, ovçu, balıqçı, hana (toxuculuqla bağlı) və s. əmək nəğmələri ilə bağlı məlumat vermişdir. *Holavarlar* Azərbaycan xalqının əmək folkloru nümunəsi kimi əkinçilik təsərrüfatının tərənnümünə həsr olunmuş nəğmələrdir. V.Vəliyev yazır: “*Holavarlar cüt və ya kotanla yer əkən zaman heyvan hərəkəti və alətin çıxardığı səslərə, işin ahənginə uyğun, məzmunca bəsit mahnılardır.*”

*Qaşa kəlim boz, ala,
Tarlaya saldım yola.
Tək öküzlə iş aşmaz,
Öküz gərək cüt ola.V.Vəliyev [4]*

Arxaik düşüncənin məhsulu olan, təbiəti dərk etmək, sirlərini çözmək kimi inanc və etiqadla bağlı nəğmələr əsasən, oda, günəşə, yağışa, havaya, torpağa həsr olunmuşdur. *Hodu-hodu* Günəşi dəvət etmək üçün oxunan mərasim nəğmələridir. Azad Nəbiyev yazır: “*İlkin təsəvvürlərə görə günəş qırmızı rəngli ata minərsə, həm özünü tez yetirər, həm də bol istilik gətirər:- “Gün çıx, gün çıx, kəhər ata min çıx”.* İbtidai təsəvvürə görə bu nəğmələrdən sonra günəş yeri daha çox qızdıraraq təbiətə can verir. Azərbaycan folklor ədəbiyyatında həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq, məhsuldarlığı artırmaq üçün təbiəti ram etmək istəyindən doğan küləyə, yelə, oda, dumana, buğdaya, dənə, çəltik, tütün və s. bu kimi nemətlərə aid mərasim nəğmələrinə rast gəlinir. Azərbaycan xalqının folklor ənənələri içərisində mövsümlə bağlı mərasimlərdən indiyə qədər də öz aktuallığını qoruyub saxlayan, özünəməxsus adətləri ilə seçilən Novruz bayramıdır. Novruz türk xalqlarının həyatında baharın gəlişi, təbiətin canlanması, əməyə, torpağa sevgi, bolluq-bərəkət ilə bağlı bir mərasimdir. Azərbaycan xalqının özünəməxsus Novruz ənənələri xalqın folklorunda qorunub saxlanaraq günümüze gəlib çatmışdır. Zamanla Novruz zərdüştlik və islamla əlaqəli bir bayram kimi təqdim olunsa da mərasimin məğzi əslində insanların dinlərdən əvvəlki təsəvvürünün məhsulu olmasını sübut edir. Fərqli türk xalqlarının dilində Yeni Gün, Sabantuy, Ulu gün, Ekin Bayramı, Bahara kavuşma, Yıl yenilədi, Mart Dokuzu, Berekət bayramı, Kış bitti bayramı və s. kimi adlandırılan bayramın keçirilmə ənənələrinə diqqət etsək, yağışı, küləyi çağırmaq, bərəkət rəmzi olan buğda cücərdib səməni göyertmək, qırx gün öncədən hazırlıqlara başlamaq ibtidai təfəkkürün məhsulu olsa da hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Bu xalqın kökünə, soyuna və adətlərinə ehtiramının göstəricisidir. Novruza aid Azərbaycan xalqının keçirdiyi adət və ənənələr bunlardır: Novruz öncəsi çərşənbələri qarşılamaq, su falı, səməni cücərtmək,

qapıpusma, niyyətəyozma, qırxaçardan su tökmə (axır çərşənbə günü axar su başına gedilir. Sudan bir qab gətirib xəstənin başından qırxaçarın suyunu tökürlər), xan bəzəmək, niyyət tutmaq, tonqal qalamaq, Novruz atributları olan şəkərbura, qoğal və digər şirniyyatlar bişirib süfrə bəzəmək. Novruzda fevral ayının son həftəsindən başlayaraq mart ayının iyirmi birinə qədər dörd çərşənbə qeyd olunur. Su, od, hava, torpaq bu dörd ünsürlə bağlı çərşənbələr baharın gəlişini, təbiətin yenilənməsini simvolizə edir. *Novruzun üçüncü çərşənbəsi “qara bayram” hesab edilərək ölürlərin ruhuna hörmət əlaməti olaraq adına ehsan bişirilir, novruz şirniyyatlarından götürdörd çərşənbüb qəbir üstünə çıxılır. (Mərəsimlər, adətlər, alqışlar. Gənclik 1993. Toplama, müqəddimə və qeydlər Azad Nəbiyev s 35, 346s)*

Azərbaycan xalqı türkcülük ənənələrinə sadıq qalaraq ailə dəyərlərinə hər zaman önəm vermiş, təməlinin möhkəm qurulmasına çalışmışdır. Ağsaqqal, ağbirçək sözü, böyüyə hörmət, kiçiyə nəzakət xalqın qanına hoparaq adət-ənənələrinə yansımışdır. Ailə-məişət mərasimləri içərisində toy mərasimi bu ənənənin bariz nümunəsi kimi mədəni-ictimai mərasim halını alaraq daha da ictimailəşmişdir. Belə ki, toy təkcə iki şəxsin izdivacı deyil, ailənin müqəddəsliyini bəyan edən, şərəf və ləyaqət təmsilçisi, özəl dəyəərə sahib olan mərasimdir. Azərbaycanın mərasim folklorunu araşdırarkən toy öncəsi hazırlıq ənənələri bu nüansların sübutudur. Toy mərasiminin ilkin mərhələsi elçilikdir. Mərəsimə qədər iki ailə arasında razılıq əldə edilir və elçi getmək üçün obanın sayılıb-seçilən ağsaqqalları, hörmət olunan şəxsləri dəvət olunurdu.

Azərbaycan tolerant bir ölkədir. Burada oğuz və qırçaq türk tayfalarının birliyində törəmiş türklərlə yanaşı ləzgi, talış, tat, kürd, inqiloy, malakan, yəhudi, erməni və s. digər etnik azlıqlar yaşayır. Bu xalqlar dinlərinə, adət-ənənələrinə sadıq qalaraq hər biri azad şəkildə dini və məişət mərasimlərini qeyd edir. Bu baxımdan xüsusən də toy adətlərində fərqli etnik qrupların nümayəndələrinin izdivacı zamanı adət çeşidliyi yaranır, rayon və bölgələrə görə dəyişir. Azərbaycan xalqının toy adətlərindən qızgörmə, elçilik, bəlgə, nişan, kəbinkəsdirmə, qız toyu, oğlan toyu, gəlinaparma, adaxlamaq, gəlingördü, duvaqqapma, çörəkbölmə, qurban kəsmə, paltarbiçdi, ayaqaçdı, qızqaçırma, qırxçıxdı və s. kimi mərasimlərin adlarını qeyd etmək olar. Mərəsim adlarının bəzilərinin semantik baxımdan kökləri eyni olsa da, uyğunluq olsa da, *“Ayaqaçdı, ayaqaçma terminləri adaxlı, adaxlılıq sözləri derivat olsa da, etnoqrafik termin kimi müxtəlif mənəni kəsb edirlər. Belə ki, ayaqaçma – gəlinin toydan sonra ilk dəfə atasının evinə getmə adətidir”*. (Musayeva İ.İ. Toy mərasimi ilə bağlı bəzi terminlərin struktur-semantik təhlili. SDU, Elmi Xəbərlər, 2017, Cild 13, №2, s16)

Adaxlamaq (qərb qrupu dialektikasında ayağını bağlamaq ifadəsi kimi məcazi mənada işlənir) sözünün kökü “ayaq” termini ilə bağlı olsa da nişanlamaq, bəlgələmək, bəzən isə kiçik nişan mənəsində işlənir. Gəlin apararı zaman Azərbaycan xalqının ən qədim havası olan “Vağzal” musiqisinin müşayiəti ilə gəlini aparmağa gələn oğlan evi oxuyur: Al almağa gəlmişik, şal almağa gəlmişik. Oğlanın adamıyıq, aparmağa gəlmişik. (Azad Nəbiyev).

Şifahi xalq ədəbiyyatının ayrılmaz parçası olan folklor nümunələri içərisində uşağın doğulması, qonaq qarşılama, yas mərasimi, alqışlar, qarğışlar, müxtəlif inanclarla bağlı Azərbaycan xalqı kifayət qədər zəngin irsə malikdir. Uşağın doğulması ilə bağlı adətlərdən adqoyma, qırxtökmə, şəbbəxeyir, diş çıxarma, duzlama, saç kəsmə, dırnaqtutma, sünnət və s kimi mərasimlər mövcuddur. Xalqın dilindən süzülüb gələn laylalar, nazlamalar, oxşamalar, beşik nəğmələrində övlada məhəbbət, soyun davamçısına hörmət əlamətləri sezilir.

Laylay quzum, ağlama,

Ürəyimi dağlama,

Yat yuxun şirin olsun

Yuxuma daş bağlama (Azərbaycan folkloru antalogiyası, V kitab Qrabağ folkloru, Bakı, Səda, 2000 s 119, 200s)

Bayatılar Azərbaycan folklorunun tükənməz xəzinəsi kimi hər sətirində min bir duyğunu, nisgili, kədəri, sevinci əks etdirən janrıdır. Xalq öz tarixini şeirə, bayatıya köçürərək nəsildən-nəslə ötürmüşdür. Fərqli dövrlərin tarixi hadisələri bayatılara yansımışdır: Ərəb gəldi hay verin, nə istəsə pay verin, aza gedən deyillər, gətirin tay-tay verin.

Mən aşiq dolan bağı,
Gəz bağı, dolan bağı,
Zülfünən öyrənmişəm
Boynuna dolanmağı.

Ərəb gəldi hay verin,
Nə istəsə pay verin,
Aza gedən deyillər
Gətirin tay-tay verin.

Azərbaycan xalqının mədəni zənginliyini əks etdirən folklor nümunələri təbiətlə insanın harmoniyası, toplumun psixologiyası və xarakteri, etnik özünüdərk, inanc sistemi, əxlaq normaları haqqında geniş təsəvvür yaratmağa imkan verir.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДЕБИЕТТЕР

N. Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı, “Çıraq” 2009, 640s. S 1

Mərasimlər, adətlər, alqışlar. Gənclik 1993. Toplama, müqəddimə və qeydlər Azad Nəbiyev s 35, 346s).

([https://www.anl.az/down/meqale/ses/2023/fevral/836028\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/ses/2023/fevral/836028(meqale).pdf)).

(Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı, Maarif, 1985, 414s, s91)

Тұрсынов Е.Д. Қазақ фольклорын жасаушылар мен жеткізушілердің түрлері. Алма-Ата; Ғылым, 1976.-200 б.

Уахатов Б.Қазақтың халық әндері. Алматы: Ғылым, 1974.-288 б.

Уахатов Б.Қазақтардың салт-дәстүрлік және тұрмыстық әндерінің типологиясы. Алматы: Ғылым, 1983 ж. - 160 с.

Мұсаева И.И. Неке қию рәсіміне қатысты кейбір терминдердің құрылымдық-семантикалық талдауы. СМУ, Ғылыми жаңалықтар, 2017 ж., 13-том, No2, 16-б.

Радлов В.В. Түркі тайпаларының халық әдебиетінің үлгілері. -СПб., 1866-1904, т. 1-Ю.